

Ševčík, Oldřich

Český jazykový purismus z hlediska funkční teorie spisovného jazyka

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná. 1974-1975, vol. 23-24, iss. A22-23, pp. [49]-58

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/100521>

Access Date: 19. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

OLDRICH ŠEVČÍK

ČESKÝ JAZYKOVÝ PURISMUS Z HLEDISKA FUNKČNÍ TEORIE SPISOVNÉHO JAZYKA

1. S puristickými tendencemi se setkáváme v dějinách všech současných spisovných jazyků slovanských a zvláště v některých obdobích měl purismus značný vliv na kodifikaci těchto jazyků a ovšem i na zaměření kritiky dobového jazykového úzu. Ze slovanských jazyků byla vystavena puristickým tlakům zvláště čeština, slovenština, slovinština, charvátská varianta srbocharvátstiny, bulharština a ukrajinština, ale puristické projevy nechybějí ani v dějinách jiných slovanských jazyků.¹ Dokonce i pro spis. ruštinu, která se vyvíjela za příznivějších politických podmínek než ostatní slovanské jazyky a nemusela se bránit proti jiným jazykům politicky preferovaným, můžeme doložit některé puristicky orientované soudy o ideální podobě ruštiny a řadu konkrétních námitek proti znečišťování spis. jazyka cizorodými prvky.

Purismus byl obyčejně součástí historizující ideologie, která chtěla mimo jiné posílit reprezentativní funkci novodobých slovanských spis. jazyků tím, že zdůrazňovala — i v rozporu se skutečnými komunikativními potřebami — nutnost historické kontinuity spis. normy. V dějinách všech slovanských spis. jazyků dochází ke střetnutí historizujících principů kodifikace s moderními principy založenými na synchronním pojetí spis. jazyka, a tím i ke střetnutí přezíravější puristické koncepce spis. normy s moderní koncepcí funkční.² Nejvíce se vyhotil tento zápas ve vývoji spis. češtiny, ale poučné jsou i boje o charakter spisovné bulharštiny a slovinštiny.

Pokud jde o český purismus, poskytovaly dějiny spis. češtiny zvláště živnou půdu pro rozvíjení puristických teorií i pro puristicky zaměřenou kritiku některých výrazových typů a četných jednotlivostí. Moderní spis. čeština byla totiž kodifikována zásluhou nejstarší generace obrozeneckých gramatiků — Fr. J. Tomsy, K. I. Tháma, Fr. M. Pelcla a zejm. J. Dobrovského — podle principů histo-

¹ Dosud chybí syntetický pohled na úlohu purismu při novodobé kodifikaci slovanských spis. jazyků. Článek R. Lötsche *Einige Auswirkungen des Purismus auf die grammatische Normierung slawischer Schriftsprachen*, Sorabistische přiložky k VI. mezejnar. kongresej slawistow, Budyšin 1968, 21 n., má povahu spíše programovou než syntetizující. Podrobněji jsou puristické zásahy do kodifikace spis. jazyka popsány jen v češtině a bulharštině, viz zejm. B. Havránek, *Vývoj spisovného jazyka českého*, Čs. vlastivěda, ř. II, Praha 1936; M. Weingart, *O zásadách jazykového brusičství*, Český jazyk v přítomnosti, Praha 1934, 22 n.; M. Jelínek, *O českém purismu*, Přednášky ve XIV. běhu Letní školy slovanských studií v r. 1970, Praha 1971, 18 n.; M. Moskov, *Борбата против чуждите думи в българския книжовен език*, Sofia 1958.

² O nutnosti srovnávacího studia těchto tendencí viz B. Havránek, *Charakter a úkoly srovnávacího studia spisovných jazyků slovanských*, *Slavia* 27, 1958, 156 n. (= Studie o spisovném jazyce, Praha 1963, 340 n.).

rických, které umožnily přenést normu kulturní češtiny z období českého humanismu do konce XVIII. a poč. XIX. stol., a tak zajistit přes jazykový úpadek 2. pol. XVII. a XVIII. stol. kontinuitu spis. normy. Tímto kodifikačním činem, který odpovídal podmínkám tehdejší české společnosti a navíc sledoval cíle jazykově prestižní a integrační (šlo o stabilizaci spis. jazyka nejen pro země koruny české, ale i pro Slovensko), byly vytvořeny předpoklady pro puristické postoje k soudobé české spis. normě. Správnost písemného obrozenského úzu se totiž měřila tím, do jaké míry tento úzus odpovídal vzorové normě humanistické, a odchylky od oné normy se často chápaly jako její porušování, znečišťování.

V oblasti gramatické historicky motivovaný purismus zvítězil a v podstatě se po celé XIX. a ještě na poč. XX. stol. naplňoval teoretický pokyn Fr. Palackého, aby se vývoj české gramatické normy považoval za uzavřený češtinou humanistickou. Humanistická gramatická norma se dokonce během XIX. stol. vlivem prací J. Dobrovského, J. Sl. Tomíčka, V. Zikmunda, Fr. Bartoše a zejm. J. Gebauera ještě archaizovala přímočarým aplikováním gramatických pravidel, která sice byla vyvozena z humanistických textů, ale už v nich byla různými unifikacími procesy porušována. Teprve koncem 20. let a zejm. na poč. 30. let, kdy byla zvláště zásluhou B. Havránka, V. Mathesia a M. Weingarta³ vypracována funkční teorie spis. jazyka, byl gramatický purismus, trvající od rané doby obrozenské, překonán. Princip pružné stability spis. jazyka umožnil otevřít dosud historicky uzavřenou spis. normu pro gramatické prostředky, které se vyvinuly v kultivovaném ústním úzu.

Zatímco v oblasti gramatické určovaly historicky motivované puristické postoje k české spis. normě její kodifikaci po celé XIX. stol., v oblasti lexikální docházelo ke střetávání těchto postojů s komunikativními požadavky společnosti hned na počátku doby obrozenské. Humanistická čeština sice nabízela slovní zásobu na svou dobu obdivuhodně rozvinutou, ale humanistický slovník byl přece jen vázán na materiální a duchovní život společnosti XVI. a poč. XVII. stol. Kromě toho se humanistický kulturní jazyk neuzavíral před lexikálními výpůjčkami (především z jazyků klasických, ale i z franštiny, italštiny a nezdřídka také z němčiny), dokonce se těchto výpůjček často užívalo jako prostředků k stylistickému zabarvování textu. Liberální postoj k cizojazyčným prvkům, vyplývající z ducha humanistické epochy, nemohlo převzít české obrození, neboť to usilovalo o důkaz samobytnosti české kultury a ovšem také českého jazyka jako jejího nástroje. Slovní zásoba humanistické češtiny nemohla se tedy stát tak závazným vzorem pro obrozenskou češtinu jako humanistický gramatický systém, a zejména nemohl obstát názor, že slovní zásoba veleslavinské doby dostačuje k plnění komunikačních potřeb počátku XIX. stol.

Historicky motivovaný purismus v oblasti slovní zásoby našel své teoretické zastánce např. v J. Palkovičovi nebo J. Nejedlém. Dokonce J. Dobrovský se dost skepticky stavěl k doplňování českého lexika, ale jeho postoj vyplýval z jeho skeptického názoru na budoucnost spis. češtiny. Negativní úlohu ovšem sehrálo i neuvědomělé lexikální novotaření barokního a postbarokního období (viz např.

³ Viz zvl. B. Havránek, *Úkoly spisovného jazyka a jeho kultura*, in: *Spisovná čeština a jazyková kultura*, Praha 1932, 32 n. (= *Studie o spis. jazyce*, 30 n.); V. Mathesius, *O potřebě stability ve spisovném jazyce*, *ibid.*, 14 n. (= *Čeština a obecný jazykozpyt*, Praha 1947, 415 n.); M. Weingart, *Slovo o české jazykové kultuře*, *ČMF* 18, 1932, 113 n., 239 n.; t.ž., *Český jazyk v přítomnosti*, Praha 1934; srovn. hodnotící úvahu Al. Jedličky *Zur Prager Theorie der Schriftsprache*, *TLP* I, Praha 1964, 47 n.

Pohlovy neologismy *konírnosta* — Stallmeister, *slamotrus* — Strohsack, *učna* — Schule), které vyvolalo u některých obrozenských intelektuálů nechuť k jakémukoli tvoreni nových slov.

2. Průlom do historicky orientovaného puristického pojetí obrozenské slovní zásoby učinila Jungmannova buditelská generace, která si stanovila úkol vyrovnat komunikativní schopnosti spis. češtiny s jinými vyspělými evropskými jazyky, zejm. s politicky preferovanou němčinou. Neologismy, zvl. v oblasti odborného vyjadřování, které vznikaly ze značné části kalkováním cizojazyčných, především latinských (popř. řeckolatinských) a německých předloh, nechápaly se jako porušování lexikální normy, a pokud se rozšířily do dalších textů, přijímaly se obyčejně jako nové prvky spis. slovní zásoby. Snaha posílit prestiž spis. češtiny vedla k vytváření nových slov z českých, popř. hláskově adaptovaných jinოსlovanských základů a afixů i tam, kde spis. čeština už přejala internacionální termíny. V r. 1827 radil Fr. Palacký, aby se domácí neologismy ochotně přijímaly „do naučných knih, do vědeckých soustav, do obcování vědeckého“⁴. Na rozdíl od purismu historického, který usiloval o maximální adekvátnost soudobé spis. normy normě humanistické, můžeme mluvit při počestování internacionální terminologie o purismu prestižním. Jeho slabiny, projevující se především značnou labilitou nových terminologických návrhů vedle už upevněných termínů internacionálních, uvědomoval si zřejmě už sám J. Jungmann. Je příznačné, že velkou část zčeštěných termínů nepojal do svého slovníku. V r. 1853 při pokusu o stabilizaci odborné terminologie pro české školy zaujal P. J. Šafařík stanovisko už značně kompromisní, jak vyplývá z jeho výroku: „Především hledíno k tomu..., aby jak v příčině purismu, tak i vetchosti nebo novosti slov prostřední cestou se kráčelo, krajnostem na obě straně se vyhýbajíc, ovšem se všemožným při tom šetřením názvův již dříve přijatých.“⁵ Prestižní purismus nesledoval na prvním místě obranu spis. jazyka proti porušování jeho systému prvky z jazyka politicky nebo kulturně preferovaného, nýbrž chtěl zvýšit prestiž vlastního jazyka a posílit jeho národně reprezentativní funkci důkazem o jeho soběstačnosti. Proto se obracel i proti cizojazyčným výpůjčkám a kalkům, které se do spis. jazyka dostaly nikoli následkem politické nebo kulturní převahy cizího jazyka v bilingvním prostředí, ale následkem evropské migrace kulturních hodnot.⁶ Přitom puristické zásahy do lexikální kodifikace zůstávaly často povrchové, neboť byly zaměřeny proti jazykovým prvkům manifestujícím cizost svou jinojazyčnou formou a nepostihovaly obyčejně výpůjčky sémantické, vznikle podle jinojazyčných předloh kalkováním.

Tento druh purismu byl ve vývoji spis. češtiny nejsilnější od poč. 20. do pol. 40. let XIX. stol. a pak se v oslabené podobě projevoval znovu u některých filologů a filologizujících intelektuálů v letech 70.—90. Jeho třetí vlna v prvních letech osvobozeného státu po r. 1918 znamenala už jeho doznívání, třeba se i později objevovaly hlasy skupin a jednotlivců inspirující „boj proti cizím slovům“. Dodejme k tomu, že vlny prestižního purismu ve spis. češtině v XIX. stol. dostávaly své podněty z prostředí německého a že české puristické příručky zčásti přejímaly i argumentaci podobných prací německých.

3. Vedle purismu historického a prestižního měl na kodifikaci spis. češtiny a na vývoj české teorie jazykové kultury velký vliv purismus obranný. Tento druh

⁴ ČČM I, 1827, č. 3, 143.

⁵ Předmluva k *Německo-českému slovníku vědeckého názvosloví*, Praha 1853, VI.

⁶ O kalkování v slovanských jazycích viz zejm. B. Unbegaun, *Le calque dans les langues slaves littéraires*, RÉS 12, 1932, 19 n.

purismu dokonce ovládl jazykovou kulturu 70.—90. let XIX. stol., jak o tom svědčí trojí vydání kolektivního matičního *Brusu jazyka českého* (1877, 1881, 1894) a četné puristické příručky a články, vycházející především z pera středoškolských profesorů. Vedle puristů projevujících v otázkách péče o spis. jazyk značný diletantismus (např. J. Javůrka, V. Praska) objevují se v početné řadě autorů purifikujících spis. češtinu i filologové s dobrým lingvistickým vzděláním, např. M. Hattala, Fr. Bačkovský, Fr. Bartoš. Český obranný, protiněmecky zaměřený purismus má ovšem kořeny mnohem starší, známy jsou např. ostré výroky J. Husa proti míšení češtiny a němčiny v městském prostředí. Předobrozený protiněmecký purismus se však zaměřoval hlavně proti výrazům citátovým, které vnikaly do češtiny v bilingvním prostředí českých měst a zřetelně se odlišovaly od výraziva domácího svou fonologickou strukturou a etymologickou neprůhledností.

Teprve obrozené práce o spis. češtině začaly obracet zřetel k „duchu jazyka“, tj. k jeho sémantické svébytnosti, a odhalovat německé vlivy sémantické. Jde však o poznámky k jednotlivostem, které jsou rozptýleny po obrozených gramatikách, obecných pojednáních o češtině, jazykových kritikách apod. Některé sémantické germanismy jsou pojaty do značně nesoustavných seznamů českých chybných výrazů v Markově *Lovci* (z r. 1823 a 1827), v Palackého *Českém kazimbuvu* (z r. 1837) a v Jungmannově *Napominateli* (z r. 1843).⁷ Pro obrození je však charakteristické, že se proti sémantickým a syntaktickým germanismům nebojvalo jejich výslovným zakazováním, nýbrž aktivně kodifikací frazeologického úzu humanistického a také nářečního, o němž se soudilo, že jen minimálně podlehlo vlivu němčiny. Protože ve skutečnosti došlo ke značnému ovlivnění spis. češtiny němčinou zejména v oblasti frazeologie, pokoušeli se někteří autoři sbírek českých obrátů a rčení obhajovat frazeologickou svébytnost češtiny tím, že pro překlad českého idiomu volili německý ekvivalent odlišný od českého, ačkoli se jim nabízely v obou jazycích ekvivalenty se zhruba stejnou sémantickou strukturou (srov. např. u M. J. Sychry rčení *boje se kyje trefil na palici - er kam aus dem Regen in die Traufe*; autor asi záměrně nevyužil čes. ekvivalentu *přišel z deště pod okap*).⁸

Proti době obrozené, která se víceméně smířila se sémantickou konvergencí češtiny a němčiny (zjevnou zvláště ve stejné sémantické motivaci četných výrazů a ve shodné sémantické struktuře mnoha obrátů a rčení), nabyt obranný, protiněmecký purismus 70.—90. let XIX. stol. charakteru netolerantního.⁹ Souviselo to bezpochyby s růstem českého nacionalismu, který se stále více radikalizoval v boji s rakouskoněmeckým šovinismem a kterému byla trnem v oku sémantická blízkost obou jazyků, která byla vykládána jako kulturní závislost češtiny na preferované němčině. Proti době obrozené se také příznivě změnilo následkem různých demokratizačních reforem podmínky pro užívání spis. češtiny ve všech komunikativních funkcích. To vyvolávalo úvahy o tom, jakým směrem je třeba regulovat kodifikaci spis. jazyka a zvyšovat jeho prestiž proti výhodněji situované němčině. Česko-německý bilingvismus běžný u značné části české inteligence umožňoval,

⁷ Charakteristiku spisovné češtiny a jazykové kultury v tomto období podal Al. Jedlička, *K otázce jazykové kultury v třicátých a čtyřicátých letech XIX. stol.*, in: *Studie a práce lingvistické I*, Praha 1954, 459 n.; M. Grepl, *Vývoj spisovné češtiny za obrození a jazyková teorie*, in: SPFFBUA 6, 1958, 74 n.

⁸ Další příklady viz v Sychrově sbírce *Versuch einer böhmischen Phraseologie I, II*, Brno 1821, 1823.

⁹ Purismus tohoto období rozebral zvl. B. Havránek, op. c. v pozn. 1, 115 n.; J. Haller, *Spisovný jazyk český*, in: *Slovanské spisovné jazyky v době přítomné*, Praha 1937, 24 n.; F. Strejček, *Olověné boty věčejška*, Praha 1945.

aby si uvědomovala i vnitřní, sémantické diference mezi oběma jazyky a stavěla se na odpor jejich dalšímu stírání, k němuž docházelo při bilingvní praxi kalková-ním německých výrazových prostředků.

Obrannou puristickou regulaci spis. češtiny nelze považovat za proces negativní, ba naopak, touto regulací se zabráňovalo porušování systémových vztahů zejm. v oblasti lexikální sémantiky a syntaxe. Purismus tohoto období se však nespokojil jen regulací jazyka současného, ale stanovil si úkol očišťovat spis. češtinu i od germanismů, které čeština přijala v minulosti a které se už staly běžnou součástí spis. úzu. V duchu purismu historického byly vzaty na milost jen skutečné nebo domnělé germanismy, pro které se našly doklady v humanistické češtině, ale některé pu-ristické příručky útočily i proti těmto prostředkům.

Při vyčleňování germanismů běžných v soudobých českých textech se vedle kritéria historického užívalo i absurdního kritéria synonymického: jestliže ve spis. češtině existovaly synonymní prostředky, z nichž některé měly sémantic-kou strukturu shodnou s němčinou, byly k užívání doporučeny jen prostředky odlišné od němčiny. Prostředky se shodnou sémantickou strukturou byly označeny jako germanismy nebo alespoň jako podezřelé z německého původu a uživatelům spis. jazyka byla dána rada, aby se jim vyhýbali. Přitom z největší části nešlo o synonyma úplná, nýbrž jen částečná, takže výsledkem této primitivní purifikace spis. češtiny bylo ochuzování výrazových schopností jazyka. Vzhledem k tomu, že němčina byla vystavena silným vlivům latinským a francouzským, měly četné výrazové prostředky vymycované z češtiny jako germanismy ve skutečnosti po-vahu evropeismů, tj. prvků společných evropským jazykům v důsledku kul-turní pospolitosti Evropy. Na to upozornil už v r. 1873 J. Durdík ve výroku zamě-řeném polemicky proti soudobému purismu: „Obraty, které shledáváme ve všech jazycích vyvinutějších, tedy zejména v německém, francouzském, anglickém, které mimoto v českém znění jsou pěkné, srozumitelné a nevyhnutelně potřebné, mají své právo; nevyklučujme jich, necht' by starší spisovatelé jich nebyli užívali.“¹⁰ I když se purismu 70.—90. let podařilo obrátit pozornost české veřejnosti k otázkám jazykové kultury a zabránit šíření prvků zřejmě nečeských, výsledek celého snažení byl negativní: oslabila se stabilita čes. spis. normy, vzrostla nejistota uživatelů spis. jazyka při tvorbě spis. textů, a protože jednotlivé příručky dávaly nezdůvěhodná pro-tichůdná pokyny, rozmohla se i nedůvěra k pracím z oblasti jazykové kultury.

4. Z jiné situace vyplynula vlna českého protiněmeckého purismu po prvním světové válce. Byla součástí obecného ideologického postoje v oblasti kultury, postoje žádajícího odgermanizování české kultury ve svobodném státě. Za změněných politických podmínek nešlo již o purismus obranný, ale prestižní, i když převzal značnou část zákazů a příkazů ze 70.—90. let. Tato poslední puristic-ká vlna vrcholila na poč. 30. let (zejm. v čas. Naše řeč za red. J. Hallera) a vyvolala ostrou protipuristickou diskusi, organizovanou Pražským lingvistickým krouž-kem.¹¹ Proti puristickému chápání jazykové kultury bylo postaveno její moderní pojetí, které se opíralo o ucelenou teorii spis. jazyka a jeho funkcí (viz sbor. *Spisovná čeština a jazyková kultura* z r. 1932). Od této protipuristické diskuse zůstá-valy pokusy o obnovení purismu na periférii péče o spis. češtinu. Pražská teorie spis. jazyka silně ovlivnila orientaci jazykové kultury ve spis. slovenštině, kde

¹⁰ *Kalilogie čili o výslovnosti*, Praha 1873, 19.

¹¹ Charakteristiku poválečného purismu viz zejm. u R. Jakobsona, *O dnešním brusičství českém*, in: *Spisovná čeština a jazyková kultura*, 85 n.; u M. Weingarta, *O germanismech, Český jazyk v přítomnosti*, 56 n.

zabrdila puristické tendence zaměřené na eliminování vlivů českých, a pronikla brzo i do prostředí slovinského a charvátského, kde ve větší nebo menší míře ovlivnila kodifikaci těchto spis. jazyků. I když kodifikace a kultura spis. polštiny se řídila domácími teoretickými hledisky, přece jen tu nezůstala pražská teorie bez vlivu. O její životnosti pak svědčí fakt, že vedle překladů do západních světových jazyků byly pořízeny překlady základních statí pražských strukturalistů do polštiny (v r. 1966) a do ruštiny (v r. 1967).¹²

Dnes, čtyřicet let po konstituování pražské funkční teorie spis. jazyka, která vyřadila purismus jako princip jazykové kultury a která se stala směrnicí pro kodifikaci spis. češtiny, je na místě položit si otázku, zdali nebyla tehdejší kritika purismu upřílišená a zdali nebyla podceněna národně reprezentativní funkce spis. jazyka. Nesmíme zapomínat na to, že se teorie pražské školy rodila v boji s netolerantní teorií puristickou, a že proto musela vyhroceně formulovat otázku autonomnosti spis. normy vůči jejím různě pojatým kodifikacím. Dnes se snad obecně přiznává, že kodifikace spis. jazyka má při určování obsahu spis. normy a při vymezení jejích hranic zřejmě větší úlohu, než to připouštěla teorie spis. jazyka vypracovaná pražskou školou. Platí to ovšem jen za té podmínky, že kodifikaci provádí instituce, které daná společnost přiznává výhradní kodifikační práva nebo která se alespoň těší obecné autoritě. Na značnou úlohu kodifikace při ustalování a dodržování spis. normy upozorňují práce V. V. Vinogradova, W. Dorozewského, Lj. Jonkeho, D. Brozoviće, Al. Jedličky, J. Ružičky aj.¹³

5. Je zajímavé, že lingvisté pražské školy sice vypočítali poprvé všechny atributy spis. jazyka (mimo důležitý atribut národně reprezentativní), ale nepodali definici spis. normy. U B. Havránka nacházíme v r. 1932 jen definici obecně pojaté normy jazykové: chápe ji jako „soubor jazykových prostředků gramatických i lexikálních (strukturních i mimostrukturních) pravidelně užívaných“.¹⁴ Zdá se, že jazykovědci pražské školy považovali pojem spis. normy za tak evidentní, že nepokládali za nutné podat jeho definici. Ostatně ji bylo možno vyvodit z obecné definice Havránkovy jako speciální případ normy jazykové. A přece při dalším rozvíjení teorie spis. jazyka, zejm. při řešení poměru mezi kodifikací a normou, vyvstala potřeba pojem spis. normy přesněji definovat.

Má-li se kodifikace zbavit subjektivních (mezi nimi i puristických) jednostranností, jinými slovy, má-li se dosáhnout maximální adekvátnosti mezi kodifikací a spis. normou (chápanou jako objektivní danost), pak je třeba přesně vědět, co se pod spis. normou rozumí. Nevystačíme tu zřejmě s obecným vymezením, jaké podala O. S. Achmanovová, která definovala spis. normu jako „normu určující vzorné (obrazcovoje) užívání jazykových prostředků“. Ostatně kromě vady, že tato definice je příliš široká, nelze tu nepostřehnout i vadu tautologickou: atribut „vzorný“ neznamená nic jiného než „jsoucí ve shodě se vzorem, tedy s normou“.

¹² *Praska szkola strukturalna w latach 1926—1948*, red. R. M. Mayenowa, Varšava 1966; *Правский лингвистический кружок*, red. N. A. Kondrašov, Moskva 1967. Zájem jižních Slovanů o pražskou teorii spis. jazyka dokládá uveřejnění dvou článků Al. Jedličky, *Teorija Praške šole o knjižnem jeziku*, *Jezik i slovstvo* 10, 1965, 186 n.; *Pražka škola i problematika standardnih jezika, osobito slavenskih*, *Zadarska revija* 20, č. 2, 81 n.

¹³ Obecně jsou pojaty zejména práce: V. V. Vinogradov, *Проблемы литературных языков и закономерностей их образования и развития*, Moskva 1967; D. Brozović, *Standardni jezik*, *Záhřeb* 1970. Z neslovanské literatury viz zvl. E. Haugen, *Language Conflict and Language Planning*, Cambridge (Mass.) 1966; V. Tauli, *Introduction to a Theory of Language Planning*, Uppsala 1968.

¹⁴ *Словарь лингвистических терминов*, Moskva 1966, 270—271.

Jiné pokusy o definici normy jazykové vůbec a spisovné zvláště jsou analyzovány ve dvou rozsáhlých statích L. I. Skvorcova a B. S. Švarckopfa, nemusíme se tedy zde jimi zabývat.¹⁵ Poznamenáme jen, že Skvorcov při kritice definic cizích i při pokusu o definici vlastní vychází z problematického předpokladu Coseriova, podle něhož jazyková norma je soubor závazných realizací jazykového systému v řeči, zatímco jazykový systém tvoří soubor jistých koordinát vymezujících řečovou činnost.¹⁶ Z Coseria vychází i definice N. N. Semenjukové: „Spis. norma je jistý soubor kolektivních realizací jazykového systému, které vzešly z činnosti společnosti v určitém stadiu jejího vývoje a které si společnost uvědomuje jako realizace správné a vzorné (obrazcovyje).“¹⁷

Rozdíl mezi jazykovým systémem a normou není však dán protikladem „jazyk“ — „řeč“ (kterou chápeme jako realizaci jazyka za různých komunikativních podmínek), nýbrž odlišným stupněm abstrakce, kterým se dospívá k oběma pojmům. U pojmu „jazykový systém“ abstrahujeme od vztahu ke společnosti, která daného systému užívá jako komunikativního kódu, kdežto pojem „jazyková norma“ v sobě zahrnuje poměr mezi systémem a společností (jazykový systém se uplatňuje jako jedna ze společenských norem). Vyjdeme-li z této premisy, můžeme spis. normu definovat takto: Je to jazykový systém jednotný pro danou národní společenost v daném časovém úseku, uzpůsobený pro různé komunikativní funkce (včetně funkcí krajně intelektualizovaných) a vybavený funkcí národně reprezentativní, z čehož vyplývá pro všechny příslušníky daného národa povinnost zachovávat jeho jednotu. Je pochopitelné, že v každém období má spis. norma své oblasti centrální s vyhocenou normativností a oblasti periferní, kde se normativnost teprve vytváří nebo kde naopak jazykové prostředky ztrácejí svůj dřívější noremní charakter.

6. Spis. norma je sice abstrakce z množiny spis. projevů, ale směr této abstrakce je do jisté míry určen ideou spis. normy pro daný národní jazyk. Vzhledem k tomu, že spis. norma je „materializována“ kodifikací, je třeba při kodifikaci vzít v úvahu onu společenskou představu ideální spis. normy („ideu spis. normy“), která se ovšem v té nebo oné míře opírá o soudobý spis. úzus. Z tohoto hlediska přestává být spis. norma vůči kodifikaci autonomní. Představa ideální spis. normy se ovšem může postupem doby měnit. Např. v novodobé spis. češtině bylo zaměření kodifikace určováno postupně třemi vůdčími ideami spis. normy: ideou její kontinuity historické, pak ideou čistoty a konečně ideou jejích maximálních komunikativních potencí. Třetí idea, která tvoří podstatu funkční teorie spis. jazyka vypracované pražskou jazykovědnou školou, mohla se uplatnit jen jako popření idejí předešlých. Tím si vysvětlíme synchronní a antipuristickou orientaci funkční teorie.

Puristická idea spis. jazyka pracovala s pojmem „ducha jazyka“, který považovala za jeden z podstatných znaků národa. Z mnoha výroků o nutnosti zachovávat „ducha jazyka“ připomeňme alespoň výrok Fr. Bartoše: „...tolik mělo by býti každému jasno, že pozbude-li národ náš svého jazyka, tj. jazyka svého nejen hlaholem, nýbrž i duchem, pozbude tím nejpodstatnějšího a jediného znaku své národnosti, svého osobitého bytu...“¹⁸ Proto puristé pronásledovali v jazyce

¹⁵ L. I. Skvorcov, *Норма. Литературный язык. Культура речи*, in: *Актуальные проблемы культуры речи*, Moskva 1970, 40 n.; B. S. Švarckopf, *Очерк развития теоретических взглядов на норму в советском языкознании*, ibid., 369 n.

¹⁶ Viz E. Coseriu, *Sistema, norma y habla*, *Teoria del lenguaje y lingüística general*, Madrid 1962.

¹⁷ *Норма*, in: *Общее языкознание*, Moskva 1970, 566.

¹⁸ *Rukověť správné češtiny*, Telč 1893², XXXVIII.

všechno, co pokládali za porušování „ducha jazyka“ (srov. jejich běžný argument, že jistý jazykový prostředek je „proti duchu jazyka“). Funkční teorie spis. jazyka tento vágní termín, který přímo podněcoval k subjektivním zásahům do spis. normy, odmítla a na jeho místo postavila pojem jazykového systému, který je odlišný od systému jiných jazyků a který se vůči danému společenskému celku projevuje jako jazyková norma. Je pochopitelné, že jazykovou normu na rozdíl od „ducha jazyka“ lze kodifikovat a že kodifikace může vytvořit objektivní zábrany proti porušování normy ze strany jednotlivců.

7. Jak je známo, ústředním pojmem purismu je pojem „čistoty jazyka“, který ostatně úzce souvisí s pojmem „ducha jazyka“. Neupadla funkční teorie spis. jazyka do krajnosti, když princip „čistoty“ jazyka vyřadila ze souboru principů pro kodifikaci jazyka a jeho kulturu? Než na tuto otázku odpovíme, musíme si uvědomit, že pojem „čistoty“ jazyka má u různých autorů a v různých prostředích různý obsah. Závisí to na volbě ideálního jazyka: ten může být ztotožněn s některým geografickým nářečím, s jazykovým územ jisté společenské skupiny, s jazykem zbaveným jakýchkoli cizích prvků (vnějších nebo i vnitřních, sémantických, které porušují „ducha jazyka“) nebo konečně s jazykem nepropustným pro vlivy jen některého jazyka (zpravidla ohrožujícího svébytnost jazyka hájeného). Ideální jazyk může být také ztotožněn s jazykovým územ jistého historického období, obvykle takového, které se pokládá za vyvrcholení politické nebo kulturní historie národa. V závislosti na volbě modelu „čistého“ jazyka nabývá různého obsahu i pojem „purismus“.

Obecně je možno purismus definovat jako soubor hledisek regulujících kodifikaci a kulturu spis. jazyka ve shodě s ideálním modelem „čistého“ jazyka eliminováním prvků, které jsou s tímto modelem v rozporu.¹⁹ Podle konkrétní náplně příslušného druhu purismu lze rozeznávat jazykový purismus geografický, sociální, xenofobní, x-fobní (např. ve vývoji spis. češtiny germanofobní), historický, estetický. Podle cíle, který purismus sleduje, je možno mluvit o purismu unifikujícím, prestižním, obranném a delimitačním. Např. v češtině má obrozený historický purismus zároveň funkci unifikující, obrozené počestování internacionální terminologie slouží cílům prestižním, boj proti germanismům po celé období novodobého vývoje češtiny má vedle cíle prestižního i cíl obranný. Pokud jde o purismus delimitační, je charakteristický pro vztah dvou blíže příbuzných spis. jazyků: jazyk jsoucí v méně výhodné pozici vedle jiného, blíže příbuzného jazyka snaží se zabránit delimitační kodifikací tomu, aby do něho pronikaly prvky z druhého jazyka. Lze to dokumentovat např. na vývoji spis. slovenštiny vzhledem k češtině nebo na současném vývoji spis. makedonštiny vzhledem k bulharštině a srbocharvatštině.

Po tomto exkursu o různém pojetí „čistoty“ jazyka a o různých typech purismu můžeme odpovědět na otázku, zdali byl purismus právem vyřazen ze souboru principů, podle nichž se má řídit kodifikace a kultura spis. jazyka. Odpověď bude kladná. Purismus se jako princip regulující spis. normu neosvědčil, protože nevycházel ze specifických funkcí spis. jazyka a vyřazováním prostředků už ustálených porušoval jeho stabilitu. Bojem proti cizím vlivům se stavěl do cesty integračním proudům, které pomáhají všem evropským spis. jazykům překonávat

¹⁹ Vedle už citovaných autorů charakterizoval čes. purismus ještě V. Ertl, *O germanismech, Časové úvahy o naší mateřštině*, Praha 1929, 25 n.; Fr. Trávníček, *O jazykové správnosti*, in: *Čtení o jazyce a poezii*, Praha 1942, 103 n.; K. Hausenblas, *O kultuře jazyka a brusilském purismu*, NR 35, 1951, 41 n.

vznikající disproporce v komunikativních potencích. To, co bylo v purismu racionální, stalo se v teoretičtější podobě integrální součástí funkční teorie spis. jazyka. Např. pojem jednoty spis. jazyka byl zahrnut do teze o autonomnosti spis. jazyka vůči nářečím místním i sociálním a pojem svébytnosti jazyka dostal svůj teoretický výraz v tezi o specifickém systému každého spis. jazyka. Požadavek „čistoty“ jazyka, který měl v pojetí puristů udržet ve spis. jazyce jistý řád, byl ve funkční teorii přehodnocen v tezi o nutnosti posuzovat každý jazykový prvek z hlediska systému. Jen jedinou funkci spis. jazyka funkční teorie nedocenila — funkci národně reprezentativní, která hrála velkou roli v tzv. purismu prestižním.

LE PURISME LINGUISTIQUE TCHÈQUE DU POINT DE VUE DE LA THÉORIE FONCTIONNELLE DE LA LANGUE LITTÉRAIRE

Les tendances puristes peuvent être attestées dans l'histoire de toutes les langues slaves contemporaines. Le tchèque littéraire, le slovaque, le slovène, la variante croate du serbocroate, le bulgare et l'ukrainien ont subi de profondes influences puristes. En général, le purisme est une manifestation de l'idéologie historisante, qui met l'accent, entre autres, sur la continuité des valeurs culturelles, la langue littéraire y comprise. La conception historisante de la norme littéraire est particulièrement caractéristique du développement du tchèque littéraire, où le purisme à motivation historique a triomphé dans le domaine grammatical. Dans le domaine lexical, par contre, les attitudes historiques se heurtaient dès le début de l'époque de la renaissance nationale aux exigences de la communication de la société contemporaine.

La bohémisation de la terminologie internationale à l'époque de la renaissance nationale est la manifestation d'un purisme de prestige qui s'est proposé de prouver l'autonomie communicative de la langue tchèque. Les interventions puristes ainsi motivées sont de caractère extérieur, dirigées contre les éléments de langue dont l'étrangeté est accusée par leur forme même. Très tôt, Jungmann s'est rendu compte des côtés faibles de ce genre de purisme et P. J. Šafařík l'a pratiquement rejeté.

C'était notamment le purisme défensif antigermanique qui a exercé une profonde influence sur la codification du tchèque littéraire. Il a dominé la culture linguistique dans la période des trente dernières années du 19e siècle pour revenir — cette fois-ci sous forme de purisme de prestige — dans les années vingt et au début des années trente du 20e siècle. Le purisme antigermanique a pu se développer grâce au bilinguisme tchéco-allemand de la plupart des intellectuels tchèques; il permettait aux intellectuels de bien saisir les différences internes, sémantiques, entre les deux langues et d'en tirer les conséquences respectives pour la codification de la norme littéraire. Le but essentiel de telles interventions était la fortification de „l'esprit du tchèque“. A côté de la régularisation des nouveaux éléments qui se créaient, le purisme antigermanique s'est imposé de purifier le tchèque en supprimant les germanismes que la langue avait déjà absorbés. Le purisme antigermanique s'attaquait également au vaste groupe d'européismes existant en allemand aussi bien qu'en tchèque. En somme, le purisme antigermanique a abouti à des résultats négatifs.

Une nouvelle vague de purisme tchèque après la première guerre mondiale a suscité, au début des années trente, une discussion antipuriste organisée par le Cercle linguistique de Prague. L'École de Prague a élaboré une nouvelle théorie de la langue littéraire, appelée fonctionnelle, basée sur la synchronie, sur la reconnaissance de la différenciation fonctionnelle de la langue littéraire et sur l'affirmation de son caractère de système. Le purisme en tant que principe de codification et de culture de la langue littéraire a été rejeté. Toutefois, on a légèrement sousestimé le rôle de la codification dans la stabilisation de la norme littéraire. On a négligé également la fonction nationale et celle représentative de la langue littéraire.

Pour caractériser la relation entre la norme littéraire et sa codification, il est indispensable de définir les concepts de „norme linguistique“ et de „norme littéraire“. La norme littéraire, terme clé, peut être délimitée en tant que système linguistique unifié d'une communauté nationale dans un laps de temps donné, propre à assumer différentes fonctions communicatives (surtout les fonctions extrêmement intellectualisées) et qui remplit la fonction nationale et représentative.

La codification de la langue littéraire s'appuie sur „l'idée d'une norme littéraire“, laquelle,

néanmoins, doit partir, dans une mesure plus ou moins importante, de l'usage littéraire réel. La théorie fonctionnelle de la langue littéraire a souligné l'idée des potentialités communicatives maximum de la norme littéraire tout en lui opposant l'idée de continuité historique et celle de pureté linguistique.

Le purisme peut être défini comme un ensemble de critères tendant à modifier la codification et la culture de la langue littéraire suivant un modèle idéal de la langue „pure“ et procédant par l'élimination des éléments qui se trouvent en contradiction avec ce modèle. Suivant le but que la purification impose, on peut parler d'un purisme d'unification, de prestige, de défense et de délimitation. Le dernier type de purisme caractérise la codification d'une langue qui se trouve dans une position désavantageuse par rapport à une autre langue prochainement apparentée.